

Навчання української мови в умовах білінгвізму:

від читання до текстотворення

Лариса Шевчук,

к. пед. н., старший науковий співробітник

Інститут педагогіки НАПН України

sh_l_m@ukr.net

Статтю присвячено розгляду сутності білінгвізму та його видів, специфіки навчання української мови в умовах білінгвізму, авторської методичної системи навчання української мови із використанням послідовно-симетричної технології.

Ключові слова: білінгвізм, навчання української мови, методична система навчання української мови, послідовно-симетрична технологія.

The article is devoted to consideration of the essence of bilingualism and his kinds, specifics in learning Ukrainian language in the terms of bilingualism, author's method of teaching Ukrainian language with use sequentially symmetric technology.

Keywords: bilingualism, learning Ukrainian language, methodology of teaching Ukrainian language.

Постановка проблеми. Через глобалізаційні процеси сучасного світу та науково-технічний прогрес зросла мобільність людей, які подорожують, змінюють країни проживання, прагнуть спілкуватися з представниками різних націй, створюють змішані сім'ї, прагнуть підвищити свою конкурентоздатність на ринку праці. Водночас відбувається невинне зростання обсягу інформації у вигляді текстових, аудіо- та відеоресурсів різними мовами.

Перелічені (та інші) фактори є причинами та стимулами виникнення білінгвізму.

Явище білінгвізму присутнє у житті значної кількості українців, які проживають у нашій країні або за кордоном. Розглядаючи більш детально різновиди навчання української мови в умовах білінгвізму, зазначимо, що це:

в Україні:

- 1) вивчення рідної української мови та іноземної мови (або мов);
- 2) вивчення рідної мови та української мови як державної у закладах загальної середньої освіти з мовами навчання національних меншин;

за кордоном:

- 3) вивчення рідної української мови та іншої мови (або мов);
- 4) вивчення рідної мови та української мови як іноземної.

Тобто у нашій державі існує штучний білінгвізм – засвоєння рідної української мови та другої (іноземної) мови в процесі шкільного навчання.

Крім володіння рідною та вивчення іноземної мови (або мов), в Україні білінгвізм наявний завдяки співіснуванню різномовного населення, – спостерігається регіональний білінгвізм, – українсько-російський білінгвізм, українсько-угорський, українсько-молдавський, українсько-румунський, українсько-болгарський, українсько-польський. Це приклади природного білінгвізму, що передбачає перебування у відповідному мовному середовищі та засвоєння мови через наслідування.

Зважаючи на етнічну неоднорідність України, володіння українською мовою (як рідною або державною) є об'єднуючим чинником для громадян держави, та водночас запорукою розширення можливостей для самореалізації.

Для українців, які проживають за кордоном, вільне володіння рідною мовою сприяє самоідентифікації, збереженню та налагодженню комунікаційних каналів, вивченню та збереженню рідної культури тощо.

Розглядаючи як об'єкт дослідження процес навчання української мови в умовах білінгвізму, а предмет – відповідну методику оволодіння мовою, необхідно чітко усвідомлювати сутність білінгвізму, його види та специфіку існування на практиці.

Зокрема, для ефективного навчання української мови необхідним є врахування специфіки білінгвізму, що породжує цілу низку проблем (психологічних, дидактичних, методичних) та необхідність їх вирішення.

Багатоаспектну, багатовекторну проблему білінгвізму у філософському, психологічному, лінгвістичному та інших аспектах розглядали Б. Ажнюк, П. Атанасопулос, У. Вайнрайх, І. Гудзик, А. Загнітко, Ю. Жлуктенко, М. Кабакчі, М. Кочерган, Л. Масенко, Л. Нікольський, О. Селіванова, В. Редько, Л. Ставицька, В. Уайтлі, С. Узунов, Р. Фрумкіна, О. Швейцер, Л. Щерба та ін.

Нині білінгвізм (двомовність) розглядається у різних площинах. У дослідженнях науковців білінгвізм розглядається як соціальне явище та / або індивідуальна характеристика особистості [16]. Зокрема, у більш масштабному варіанті – це співіснування, функціонування у державі двох мов.

У світі білінгвізм на державному рівні існує у таких країнах як Канада (англійська та французька офіційні мови), Фінляндія (державними мовами є фінська, шведська), Індії (хінді, англійська мова), Білорусь (білоруська й російська державні мови) та ін.

Л. Щерба трактує двомовність як здатність груп населення спілкуватися двома мовами [18, 52]. За У. Вайнрайхом, двомовність – це поперемінне використання особами двох мов [6], за Р. Беллом, – «перемикання» з мови на мову, перемикання кодів [3].

Білінгвізм та розвиток особистості у молодшому шкільному віці розглядали Л. Перетятко та Н. Юдіна. Різні аспекти навчання української мови дітей в умовах білінгвізму досліджували А. Богуш, І. Луценко, Л. Казанцева, Т. Кохно, І. Луценко, В. Ляпунова, О. Петрук, М. Пилип, К. Повхан, О. Хорошковська, Н. Яновицька та ін.

Зокрема, А. Богуш, Л. Казанцева, І. Луценко, В. Ляпунова досліджували проблеми дитячого білінгвізму у процесі навчання української мови російськомовних дошкільників.

Доктор педагогічних наук, професор О. Хорошковська запропонувала авторську методику навчання української мови у навчальних закладах з російською та іншими мовами навчання національних меншин, а також створила низку підручників та посібників як одноосібно, так і шляхом

керівництва авторськими колективами. Методики навчання української мови, відповідні підручники, навчальні посібники розробляли такі вітчизняні науковці, методисти та вчителі: К. Повхан – для шкіл з угорською мовою викладання; О. Петрук – румунською, молдавською та угорською мовою навчання; Т. Кохно, Т. Лозан – російською мовою навчання; М. Пилип, Н. Яновицька, П. Тушнічка – польською мовою навчання та ін.

Багатоаспектні проблеми навчання української мови в діаспорі, зокрема розроблення теоретичних засад навчання української мови, дидактичних принципів створення підручників, написання авторських навчальних програм, підручників, посібників тощо, досліджували О. Білаш, А. Вовк, П. Волиняк, А. Горохович, М. Дейко, Ю. Жлуктенко, К. Кисілевський, І. Огієнко, С. Романюк, С. Русова, М. Савдик та ін.

Мета статті полягає у розгляді сутності білінгвізму та його видів, специфіки та методики навчання української мови в умовах білінгвізму.

У власному дослідженні ми спираємося на тлумачення сутності білінгвізму саме як індивідуальної характеристики, розглядаючи його як поперемінне використання двох мов [6], декількох мов особами залежно від ситуації спілкування [15], психологічний механізм для відтворення мовленнєвих послідовностей, що належать до двох мовних систем [9; 15].

У наукових та довідкових виданнях та публікаціях спостерігається неоднозначність думок щодо тлумачення поняття «білінгв» – людини, яка володіє двома або як мінімум двома мовами.

П. Атанасопулос, професор лінгвістики й англійської мови Ланкастерського університету, у своєму блозі пише наступне: «Люди самі визнають, що переходячи з однієї мови на іншу, стають ніби іншими. І висловлюючи емоції тією чи іншою мовою, вони переживають різні почуття. А недавні дослідження показали, що білінгви, крім того, можуть по-різному дивитися на світ – залежно від мови, якою спілкуються у даний момент.» [1] Науковець описує результати проведених досліджень щодо специфіки

спілкування англійською та німецькою мовами одномовних людей і білінгвів. Так, англословні монологісти схильні фокусуватися виключно на дії (описують сцену, яку бачать), німецькомовні – дивитися на подію цілісно (бачать не тільки дію, а й ціль). На конкретному прикладі це виглядає так: після перегляду відео, на якому жінка йшла до машини, англословний піддослідний говорив «жінка йде», а німецькомовний – «жінка йде до своєї машини» (причиною може бути різний граматичний інструментарій мов). У той час, як білінгви використовували зазначені вище фрази залежно від мови, якою спілкувалися. Тому П. Атанасопулос зазначає, що постійний перехід з однієї мови на іншу є своєрідним тренуванням для мозку.

Для білінгвів характерні високі показники розвитку мислення та пам'яті, витривалість під час розумових навантажень, здатність до вирішення складних завдань, прагнення до структурування життєвого простору, ширші можливості для спілкування та виховання поваги до інших культур, розширює кар'єрні перспективи.

Екстраполюючи сказане вище на предмет нашого дослідження, варто зазначити, що володіння дітьми українською та іншою (іншими) мовами супроводжується аналогічними позитивними аспектами. Однак варто враховувати (як зазначають В. Кушнерик та А. Холодова), що переключення кодів – «достатньо складне завдання, яке потребує перебудови мовленнєвого апарату, мовного мислення й психологічної перебудови» [14].

Зокрема, надзвичайно важливою є необхідність урахування негативного явища – інтерференції (проникнення елементів однієї мови в іншу, що призводить до порушення норм, гальмування набуття нових навичок (правильних навичок другої мови) через уже сформовані навички (навички мови, яка засвоєна першою). Специфіка інтерференції залежить від співвідношення мов (домінантності), їх спорідненості. Зокрема, під час вивчення неспоріднених мов – це фонетичні помилки (неправильна вимова

звуків), близькоспоріднених мов – фонетичні, лексичні помилки (нерозуміння слів або їх відтінків) та ін.

Наприклад, у випадку вивчення української мови у закладах загальної середньої освіти з мовами навчання національних меншин явище інтерференції полягає у перенесенні особливостей рідної мови на українську мову, що спричиняє відхилення від норм у двомовних осіб. Заразом позитивним аспектом є транспозиція – позитивне перенесення вмій і навичок мовлення рідною мовою на українську мову.

Водночас слід враховувати, що науковці по-різному інтерпретують сутність білінгвізму залежно від рівня володіння мовами та володіння мовами в однаковій чи не однаковій мірі. Зокрема, це:

- 1) володіння двома мовами, які перебувають у неоднаковому становищі [12];
- 2) «однакове бездоганне володіння двома мовами; володіння двома мовами, які застосовують у різних умовах спілкування» [2, с.120];
- 3) «психологічний механізм (знання, уміння, навички), який дозволяє людині відтворювати і породжувати мовні твори, які послідовно належать двом мовним системам» [9, с.134].

Тобто ступінь оволодіння мовами (однією з яких є українська) може бути різним:

- дотримання норм лише однієї мови (часткове або переважаюче недотримання норм другої);
- володіння обома мовами із дотриманням граматичних, лексико-семантичних, фонетичних норм.

Також можливі варіанти активного або пасивного білінгвізму, – коли людина вільно володіє мовою або розуміє, але не використовує другу мову.

Різновиди білінгвізму (за Є. Верещагіним) залежно від кількості комунікативних дій такі:

- рецептивний (розумію почуте або прочитане);
- репродуктивний (сприймаю, розумію та відтворюю);

- продуктивний (вільно володію мовою).

Для продуктивного білінгвізму характерні уміння продукування текстів в усній та письмовій формі. Тобто «вільно володію мовою» означає розумію, вільно спілкуюся, пишу та створюю тексти. Саме на такий результат, – створення власних текстів українською мовою, – орієнтована розроблена нами методична система вивчення української мови на основі текстоцентричного підходу «Читаємо. Розуміємо. Творимо». Для досягнення зазначеного результату (за умови достатнього рівня сформованості комунікативних умінь та навичок, після навчання грамоти), на нашу думку, необхідним є самостійне читання та опрацювання незнайомих текстів, їх відтворення та відновлення, виконання творчих завдань на основі запропонованих текстів, продукування текстів.

Доцільним є виконання системи завдань, що передбачає:

- осмислення тексту (робота над зовнішньою та внутрішньою структурою тексту, порівняння текстів);
- відтворення тексту (детальний і стислий переказ тексту);
- відновлення тексту (відновлення слів, речень, тексту (з пропусками та деформованих));
- редагування тексту;
- виконання творчих завдань (внесення у текст заданих змін; творчий переказ тексту; доповнення слів, словосполучень, речень, абзаців, тексту);
- створення текстів (конструювання слів з букв, складів; складання речень зі слів; конструювання абзаців з речень, текстів із запропонованих частин; створення текстів за аналогією та ін.).

Ми пропонуємо використання авторської симетрично-векторної технології, для якої характерне поступове «розмивання» запропонованого та «нарощування» створеного у тексті таким чином:

- «1) текст запропонований повністю;

2) текст із пропусками (пропущені абзаци, речення, слова), який потребує відновлення (із повною версією учні вже знайомилися);

3) деформований текст (правильна версія була попередньо прочитана);

4) текст, який потребує редагування;

5) текст із пропусками (пропущені абзаци, речення, слова), який школярі доповнюють, використовуючи запропоновані матеріали для добору або на власний розсуд;

6) частини або абзаци тексту для його конструювання (слова для побудови речень, букви для утворення слів);

7) створений текст із використанням допоміжних матеріалів, без них» [17].

Описану векторно-симетричну технологію радимо використовувати на основі текстів різних видів та стилів.

Щодо форм організації навчальної роботи, способів виконання завдань зазначимо, що це може бути як суто індивідуальна робота у класі, так і поступовий перехід від колективної (групової) до самостійної, індивідуальної роботи у позаурочний час. Водночас, бажаним є індивідуальний темп опрацювання дітьми навчального матеріалу.

Водночас, добір текстів (їх обсяг, складність) та форм і способів навчальної роботи учнів має здійснюватися з урахуванням рівня володіння мовою та їхніх індивідуальних особливостей. Звичайно, що для вивчення рідної мови в Україні складність текстів і завдань має бути вищою, ніж для інших перелічених вище різновидів білінгвізму.

Під час вивчення української мови в Україні дітьми інших національностей варто використовувати феномен транспозиції. Зупиняючись на питанні врахування явища транспозиції під час упровадження та застосування описаної вище методичної системи, зауважимо, що її специфіка визначається тим, якою мовою володіє дитина (або намагається оволодіти – у випадку проживання за кордоном), фактором спорідненості-неспорідненості,

особливостями спорідненості. Наприклад, Ю. Каленчук на інтернет-ресурсі розмістив дані щодо лексики, фонетики і граматики української та інших мов: «найближчою до української мови є білоруська (84% спільної лексики), потім польська (70%), словацька (68%), і лише на четвертому місці — російська (62%). Якщо ж говорити про фонетичні та граматичні риси, то найбільше спільних рис в українській з верхньолужицькою та білоруською (29 спільних рис), нижньолужицькою (27 рис), чеською та словацькою (23). З російською мовою таких спільних рис лише 11» [13].

Очевидно, чим ближчою до української є інша мова, якою володіє дитина, тим легше їй розуміти та опрацьовувати текст. Проте необхідно враховувати інтерференцію. Наприклад, під час роботи над завданнями методичної системи польськомовними дітьми варто звернути увагу на слова у тексті, що звучать однаково (або майже однаково), але мають інше лексичне значення), читаються з іншим наголосом тощо.

Висновки. Перспективи наступних досліджень. Ефективному навчанню української мови дітей в умовах білінгвізму сприяє систематичне виконання ними завдань, які градуйовані від читання до текстотворення.

На зміст навчання української мови впливає специфіка білінгвізму, що зумовлює потребу у спеціальних дослідженнях (залежно від іншої мови, якою володіє дитина), розробленні відповідних навчальних посібників для дітей, методичних посібників для вчителів, науково-популярних видань для батьків, відповідних аудіо- та відеоресурсів, дидактичних та відеоігор. Є нагальна потреба у створенні спеціальних електронних програм, які б виконували функції ознайомлення, вправлення, перевірки та ін. Водночас необхідним є створення відповідного електронного ресурсу та розміщення відповідної інформації.

Література

1. Атанасопулос П. Как на вас влияет язык, на котором вы говорите. Блог греческого ученого [Электронный ресурс]. / Панос Атанасопулос – Режим

- доступа: <https://nv.ua/style/blogs/kak-na-vas-vlijaet-jazyk-na-kotorom-vy-govorite-blog-grecheskogo-uchenogo-1233378.html>
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская Энциклопедия, 1966. – 606 с.
 3. Белл Р.Т. Социоллингвистика. / Р.Т. Белл. – М.: Международные отношения, 1980. – 318 с.
 4. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социоллингвистика: Учебник для вузов / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. – М: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 439 с.
 5. Білоус П.В. Психологія літературної творчості: навч посіб. / П.В. Білоус. – Київ : Академвидав, 2014. – 216 с.
 6. Вайнрайх У. Языковые контакты. / У. Вайнрайх. – К.: Вища школа, 1979. – 263 с.
 7. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие / У. Вайнрайх // Новое в лингвистике. – 1972. – Вып. 6. – С. 25-29.
 8. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) / Е. М. Верещагин. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1969.– 224 с.
 9. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Рус. яз., 1990. (Библиотека преподавателя русского языка как иностранного). – 246 с.
 10. 9 переваг білінгвізму. Навіщо вчити другу мову? 2016.12.15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.languagevillage.com.ua/uk/9-benefits-of-bilingualism/>
 11. Йовка А. Чи досяжний "ідеальний" білінгвізм? September 9, 2016. [Електронний ресурс]. / Анна Йовка. – Режим доступу: <https://www.familingvo.org/single-post/2016/09/09>
 12. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия / Ю.А. Жлуктенко. – К., 1974. – 176 с.

13. Каленчук Ю. Топ-5 міфів про українську мову. [Електронний ресурс]. / Юрій Каленчук. – Режим доступу: <https://tsn.ua/blogi/themes/politics/top-5-mifiv-pro-ukrayinsku-movu-1034590.html>
14. Кушнерик В. І., Холодова А. А. До проблеми формування двомовної особистості. / В.І. Кушнерик. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. - С.167-172.
15. Мечковская Н.Б. Языковой контакт. Общее языкознание. – Минск: Выш. школа, 1983. – 456 с.
16. Совтис Н. М. Білінгвізм як результат міжмовних контактів: причини виникнення та наслідки функціонування // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Філологічна. – 2013. – Вип. 38. – С. 273-275.
17. Шевчук Л.М. Зміст та організація роботи з текстовою інформацією у контексті розвитку управлінсько-лідерських здібностей молодших школярів Л.М. Шевчук. // XIII Міжнародна конференція «Стратегія якості у промисловості і освіті» (5-8 червня 2- томах. Том I. / [Упорядн. : Хохлова Т.С, Кімстач Т.В. – Дніпро-Варна, 2017. – С. 300–304.
18. Щерба Л. Языковая система и речевая деятельность / Л. Щерба. – Ленинград, 1974. – 175 с.